

Часові форми дієслова у “Волинських грамотах XVI ст.”

У статті проаналізовано часові форми дієслова (минулого, давноминулого, теперішнього та майбутнього) у пам’ятці “Волинські грамоти XVI ст.”.

Ключові слова: дієслово, перфект, минулий час, давноминулий час, теперішній час, майбутній час.

Питання історичного розвитку української мови завжди були в центрі уваги наукових зацікавлень професора Бевзенка С.П. До проблеми формування граматичної системи (зокрема системи часових форм дієслова) він звертався і на початку наукової діяльності, і в останні роки свого життя. Проблема функціонування окремих форм у староукраїнській мові була предметом дослідження як окремих розвідок¹, так і розглядалася в комплексі з іншими мовними особливостями окремої писемної пам’ятки². Досі залишається актуальною монографія “Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору” (1960), у якій питання розвитку граматичної системи української мови досліджено на багатому лінгвістичному матеріалі, починаючи від найдавніших фіксацій аналізованих явищ, у всіх доступних на той час писемних пам’ятках. Проте як історик мови С.П.Бевзенко розумів важливість усебічного вивчення мови пам’яток різних періодів розвитку української мови, тому й у подальших дослідженнях уводив до наукового обігу новий фактичний матеріал.

З огляду на те, що останнім часом виходять у світ пам’ятки староукраїнської писемності (недосліджені чи недостатньо досліджені), варто залучати до аналізу такий матеріал. Пам’яткою, яка може дати цікавий матеріал для дослідження історії української мови є пам’ятка ділової писемності “Волинські грамоти XVI ст.”, що вийшла у серії публікацій староукраїнських текстів “Пам’ятки української мови” 1995 р.

З огляду на те, що документи було створено на Волині – території, яка становить невід’ємну частину культурно-національного життя нашого

¹ Бевзенко С.П. З історії форм майбутнього часу в українській мові // Доповіді та повідомлення Ужгородського університету. Серія філологічна. № 2. – Ужгород, 1958. – С.48-50; Бевзенко С.П. З історії форм минулого часу в українській мові // Питання історичного розвитку української мови. Тези. – Харків: ХДУ, 1959. – С.32-35; Бевзенко С.П. Система форм минулого часу у “Граматичці” М.Смотрицького // Східнослов’янські граматики XVI-XVII ст. (Матеріали симпозиуму). – К.: Наук. думка, 1982. – С.142-143; Бевзенко С.П. Форми вияву майбутньої дії в українських діалектах // Український діалектологічний збірник. Кн. 3. Пам’яті Тетяни Назарової. – К.: Довіра, 1997. – С.213-217.

² Бевзенко С.П. Із спостережень над мовою пам’яток розповідних жанрів, писаних на Закарпатті (Повісті з “Римських діянь” в закарпатській обробці XVII ст.) // Наукові записки Ужгородського університету. – Т.35. Філологічний збірник. – Ужгород, 1958. С.92-108; Бевзенко С.П. Про мову повчання шляхтича Горзова // Доповіді та повідомлення Ужгородського університету. Серія філологічна. № 5. – Ужгород, 1960. – С.53-57.

народу, вивчення граматичних особливостей пам'ятки є актуальним і сприятиме поглибленню та уточненню відомостей про функціонування дієслівних форм у зазначений період та створенню загальної картини розвитку граматичної системи української мови. Мета цієї статті – з'ясувати склад та структурні особливості часових форм, представлених у грамотах володимирських актових книг XVI ст.

У мові грамот володимирських актових книг представлені форми минулого, давноминулого, теперішнього та майбутнього часів.

У пам'ятці найбільше зафіксовано форм минулого часу. Усі вони генетично пов'язані з формами перфекта:

- 1) аналітичні (складені) форми з допоміжним дієсловом **быти** у формі теперішнього часу;
- 2) синтетичні (складні), або минулий особовий час, а також різновид цих форм з препозитивним допоміжним дієсловом;
- 3) синтетичні (прості) – без допоміжного дієслова.

Аналітичні форми перфекта, що склалися з дієприкметникових форм на **-л** та особових форм допоміжного дієслова **быти**, в аналізованих текстах представлені формами I, II особи однини та множини:

– И на то **ѣсми** ε(г)[о] мл(сти) кнзю Алекъса(н)дру Чо(р)торыскому, воеводе волы(н)скому, **дала** то(т) мо(и) ли(ст) з мою печатью (ВГ, 1569, 53); Которое ча(сти) мои п ε(р)вє(и) сєго та (к) братї мо ε(и) роженому и стрьє(ч)ным, никому и(н)шому вє(ч)но(ст)ю **ѣсми не заводиль** и никоторы(х) листо(в) на то **не дава(л)** (1569, 74);

– А и(ж) справа померы а(л)бо рєвизие воло(ч)ное кгру(н)то(в) вно(г)[о] за(м)ку и мє(с)та ншо(г)[о] Володимє(р)ского тебе w(т) на(с) поручоно про то, абы **ѣси**, зьєха(в)ши w(в)дє до Володимера, тую чотыри волоки пу(с)ты(х) кгру(н)ту ншо(г)[о] воло(к) мє(ст)ски(х), гдє на w(д)но(м) мє(ст)цу єму w(т)мери(л), **завє(л)** и **пода(л)** и то єго **увєза(л)** (1577, 23);

– И тамь **ѣсмо пытали**: «Которое сведо(м)є маєтє, и(ж) бы то была зє(м)ля ваша, поку(л) **ѣстє** на(с) w(б)водили?» (1571, 220).

Допоміжне дієслово виступало як у препозиції, так і в постпозиції: Я, Перъфировна Па(н)ко(в)ая Федора Па(в)ло(в)на Якови(ц)кая ... дл# того **умыслила ѣсми**, абы(х) wста(т)нюю волю свою и достає(нт) мо(и) учинила ку ведомости вобє(ц) к(ж)дому члвку...(1571, 142).

Перфект, як відомо, позначав дію, яка відбувалася в минулому, але результат її наявний (актуальний) у момент мовлення. Проте відповідні форми перфектного значення вже не виражали. Як зазначають дослідники, внаслідок “транскатегоризації презентний перфект перетворюється в нову часову категорію “претерит”, а риса “перфектність” виражається ним ... лише факультативно, у взаємодії з відповідним контекстом” [3, 148].

У багатьох документах ужито форми минулого особового часу, що розвинувся на основі перфекта: **ѣхал-о(м)** (1570, 29), **w(б)явил-о(м)** (1567, 39), **просил-є(м)** (1569, 43), **просил-омь** (1569, 45), **вырозумєл-о(м)** (1569, 48), **дал-є(м)**, **просил-ємь**, **продал-є(м)** (1570, 106), **спустил-є(м)**, **вз#л-о(м)**

(107), **по(з)нала-(м)** (1576, 207) та ін. В одному документі можуть вживатися складні форми з однаковими афіксами та різними. Так, у документах, складених від імені Радка Гнівошевича Битенського, вжито форми на –ом: **просил-о(м)** (1567, 39), **вбачил-о(м)**, **в(б)явил-о(м)** та ін. А в уступних записах Станіслава Голка представлені форми з різними афіксами. В акті від 10 жовтня 1569 р. **вырозумел-омъ**, дал-омъ, просил-омъ, а в акті від 13 жовтня, крім **вырозумел-о(м)**, дал-ε(м), **просил-εмъ**. Слід зауважити, що у згаданих текстах вжито багато полонізмів (**кроле(х)**, **земяни(н)**, **вы(з)навамъ** та ін.).

Особові афікси минулого часу, що стоять у препозиції стосовно дієслова, приєднуються до займенників та службових частин мови: **иж-ε(м) дала** (1569, 36), **што-(м) ... жалова(л)** (1567, 39), **иж-ε(м) вз#(л)** (1570, 112), **абы-(м) ... мһль** (1570, 115), **яко-(м) ... бы(л)** (1571, 118), **бо-мъ ... не давала** (1571, 145) та ін.

Форми минулого особового часу були поширені в багатьох інших староукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст. і, як зауважував С.П. Бевзенко, “були властиві живій мові на значній території українських земель” [2, 312]. Уживання відповідних форм у староукраїнській мові дослідники пов'язують із впливом польської мови, адже зазначений період характеризується “взаємодією з книжно-слов'янською і польською лексико-граматичними системами” [5, 681]. І хоча цей вплив пояснюють по-різному, у багатьох дослідженнях наголошується на тому, що така взаємодія на граматичному рівні відбивається “в основному на підтриманні окремих форм, а не в їх прямому запозичуванні” [6, 55]. На користь такої думки свідчить уживання в староукраїнській мові форм на –омъ та наявність у сучасних південно-західних говорах української мови складних форм із суфіксом –в у формі чоловічого роду (див. АУМ, II, к. № 245).

Проте проблема граматичних запозичень залишається поки актуальною у вітчизняному мовознавстві і потребує подальших ґрунтовних досліджень з урахуванням багатьох чинників, не виключаючи навіть позалінгвістичних.

Фіксуються в аналізованій пам'ятці форми минулого часу без допоміжного дієслова, що утворилися на основі перфекта, наприклад: **И и(х) мл(с)ть на мою прозбу то учини(ли)** и печати свои **приложили** къ сему моему листу (1569, 48); **А тому те(ж), што которы(и) дворе(ц) Пя(т)ковичи вте(ц) нашъ небо(ж)чи(к) па(н) Федо(р) Сте(ц)кови(ч) Со(л)та(н) записа(л) и дарова(л) ма(л)жо(н)це свое(и) а ма(т)це нашо(и) пне(и) Богдане Сурино(в)не** (1577, 204).

Такі форми виступають поряд із займенниками I особи, наприклад: **Я, Станиславъ Во(и)теховичъ Го(л)ко, вла(с)ною рукою по(д)писа(л)** (1569, 48); **И на тве(р)дость того я, Федора, печат(т) свою приложила** к тому моему дастаме(н)ту (1571, 143).

Цікавими з цього погляду є документи, в яких поряд виступають різні форми минулого часу. Так, у акті від 14 жовтня 1570 року, написаному від імені Василя Радовицького, вжито всі аналізовані форми: **Я, Васи(л)ε(и)**

Васи(л)євичъ Радови(ц)кий ... вы(з)наваю си(м) мои(м) листомъ ... иже(м) [...] дете(х) свои(х) и крєвны(х), приятеле(и) и таковое в чи(н)ности **не до(з)на(л)**, // ино нагорожаючи я такую ласку и в чи(н)но(ст) его мл(с)ти, **продал-о(м)** за пе(в)ную суму пнзе(и) за тис#чу ко(п) гроше(и) ча(ст) свою име(н)я моего, в Радовича(х) лежачое, в повете Володимер(р)скомъ... (1570, 103); ... вечно и навеки **вбє(л)** непорушно пану Станиславу Кграєвскому и пото(м)комъ его мл(с)ти **спустил-ємъ**, яко (ж) заразомъ ведле змовы и постанове(н)я ншого спо(л)ного **вз#л-ємъ** въ его мл(с)ти пана Станислава Кграєвського зупо(л)ную заплату и суму пнзе(и) всю по(д) не(и) **єсми** вла(ст)не и в руки сво(и) **вз#(л)**, которое заплаты (103-104); И на то(м) **да(л)** его мл(сти) па(н)у Станиславу Кграє(в)скому се(с) мо(и) ли(ст) по(д) моею печа(т)ю (105). Особові афікси можуть виступати в різних фонетичних варіантах та графічних різновидах.

Форми чоловічого роду мають суфікс –л. Проте фіксуються поодинокі випадки вживання форм з суфіксом –в: А што бы те(ж) **в(н)** де(р)жечи ты(и) име(н)# мо(и) пашни себе **засєя(в)** або жатую в гу(м)не постави(л), ста(т)ку, конє(и), **бы(д)ла**, прибави(л), тогда и по **в(д)да(н)ю** ему тоє сумы пнзе(и) во(л)но ему буде(т) пашню свою пожати и жатую пашню з гумна и вси ста(т)ки сво(и) яко вло(ст)но(ст) свою к рука(м) свои(м) **вз#ти** ... (1569, 222).

У документах уживаються форми чоловічого роду без суфікса -л-: **принє(с)** (1567, 39), **не мо(г)** (1569, 78), **не мо(г)ъ** (1577, 198) та ін.

У грамотах представлені форми минулого часу і доконаного, і недоконаного виду, напр.: А я, Ти(х)но Радови(ц)ки(и), са(м) за себе и за жону свою руку свою **по(д)писа(л)** и печа(т) **приложи(л)** (1571, 119) – А при то(м) были люди добрыє, и(х) мл(ст) кн#(з) Стефа(н) Ружи(н)ски(и), ... па(н) Федо(р) Калусо(в)ски(и), и дл# ле(п)шое веры и сведо(м)я # са(м) печа(т) свою и и(х) мл(с)ти кнз# Стефана и пана Калусо(в)ского **в** печати **проси(л)** (1570, 111). Наприклад, форма доконаного виду позначає нетривалу дію: И на то є(с)ми д#(д)ку моему пну Пе(т)ру Тимофєєвичу Кисєлю, горо(д)ничому вите(б)скому, **да(л)** се(с) мо(и) ли(ст) з моею печа(т)ю и с по(д)писо(м) руки, моеє (1569, 81); форма недоконаного – тривалу: Я, Паве(л) Че(р)нєвски(и), вы(з)нава(м) неспосо(б)но(ст) свою, и(ж), кгда-(м) **бы(л)** еще вси(х) ты(х) прошлы(х) **лє(т)** в зупо(л)но(м) здоро(в)ю, **ро(з)мы(ш)ля(л)** єсми *частокро(т)*, яко бы(х) мо(г) стато(ч)не а порядне до(м) сво(и), жону и детьки, на сме(р)ть памєтаючи, расправи(ти)...(1569, 78).

Отже, перфектні форми у відповідний період виступають основним засобом вираження минулої дії. Як зауважував С.П. Бевзенко, здатність форм перфекта утворюватися від дієслів і зі значенням тривалості, і без цього значення “сприяла розширенню значення перфекта, який з часом за допомогою форм виду (доконаного і недоконаного) набув здатності передавати найрізноманітніші відтінки значення минулого часу, витіснивши собою всі інші форми, зокрема аорист та імперфект” [1, 33].

Наявні у володимирських актових книгах форми плюсквамперфекта, які позначали дію, що передувала іншій минулій дії або відбувалася в далекому минулому.

В аналізованих текстах представлено форми давноминулого часу з допоміжним дієсловом у формі перфекта: А *всобливе* *позычи(л) єсми въ его мл(с)ти пна Микола# Дубровського дєсє(т) копь грошє(и) ли(тв)ски(х), правуючи с# и доходєчи тоє впеки, и к тому на выкупова(н)є по(д)даны(х) мои(х), которы(х) єсми бы(л) пну Ивану Вори(ст)скому застави(л), в пана Микола# Дубровського два(д)цати копь грошє(и) лито(в)ски(х) єсми pozyчи(л) ... (1569, 40). Проте у формах давноминулого часу, що вживаються в актах, може бути відсутнє допоміжне дієслово, яке виступало показником особи, пор.: **продаль бы(л) єсми** (1569, 42), **прода(л) бы(л) є(с)ми** (1569, 44), **даровала є(с)ми была** (1569, 49) – **были завєли** (1569, 50), **зостала была** (1570, 112). Такі форми були поширені у XVI – половині XVII ст. [7, 297]. Так, у тестаменті Федори Яковицької уживаються форми плюсквамперфекта як із допоміжним дієсловом, так і без нього: И, направуючи тую част мою, бо была спустошена, наложи(л) на многіє по(т)рєбы тоє ча(с)ти моєє по(д) мои(м) свѣдомо(м) што и [...] моєє руки што другую сорок копь грошє(и) ли(тв)ское ли(ч)бы свои(х) тє(ж) власны(х) пенєзє(и), иш то тє(ж) #, зоста(в)ши с# после *в(т)ца* и *ма(т)ки* своєє у сирот(т)стви, мє(ш)каю(чи) по чужи(х) рука(х), нє маючи вихова(н)# слушного, **задо(л)жила ся єсми была** некоторы(м) людє(м) добры(м) два(д)ца(т) копь грошє(и) ли(тв)ское ли(ч)бы, зостала ви(н)на, ино *ма(л)жоно(к) мо(и) Па(н)ко*, пон#(в)ши менє у *ма(л)жо(н)ство* и *то(т) до(л)гъ мо(и) ... сво(и)ми тє(ж) вло(с)ными пенє(з)ми заплати(л)...* (1571, 142); А што тє(ж) *д#(д)ко мо(и) па(н) Гаврило Якови(ц)ки(и) кгру(н)ту* тоє части моєє // *в(т)чизное* у Яковичо(х) мнє **єще бы(л) нє поступи(л)**, *в* што листы упомина(л)ныє з *ур#ду* єму давано, та(к) тє(ж) и спадки, которы(и) на мене право(м) прирєжєны(м) пришли та(м) жє у Яковичо(х) ... и *в* ка(ж)дую бли(з)ко(ст) мою поручаю *ма(л)жо(н)ку* моєму пану *Па(н)ку* доходи(ти) того правомъ и *дє(р)жать* до *лѣтъ дєтє(и) моихъ* (1571, 143). Проте дослідники вказують на усталення як основної колись часткової функції плюсквамперфекта позначати таку минулу дію, яка була перервана або “скасована” наступною дією в минулому [3, 149].*

Наявні в актових документах форми теперішнього часу, які виражали часову ознаку дій, співвідносних з моментом мовлення.

Форми теперішнього часу вживаються на позначення конкретної дії, напр.: Тою всею ча(ст)ю мужа моє(г)[о] мило(г)[о] Гаврила **даю, дарую** з дворо(м) и с *па(ш)нею дво(р)ною*, с *по(л)ми* и *єсножа(т)ми дво(р)ными...* (1577, 206).

Прості форми можуть позначати тривалу, повторювану дію, напр.: А *поступилъ тє(ж) єсми* єму властного *пол#* моєго, *которое* на *(д)во(р) мо(и)* **пашуть** *дл# сє#(н)я пашни сто* и *два(д)ца(т) дєнь* поля а *єсножати* на *(д)вадъца(т) косаро(в)* в томъ *имєнью* моє(м) *Моги(л)нє* (1560, 221).

Форми можуть уживатися зі значенням теперішнього неактуального (абстрактного), напр.: Которое имѣ(н)ѣ Камѣ(н) и (с) тыми всіми сѣлы выше(и) поменеными, к тому за(м)ку Каменю при(с)лухаючими, **лежи(т)** в повѣте Водимѣ(р)ско(м), к тому зам(к)у Коше(р), з мѣ(с)то(м)ъ и (з) сѣлы, к нѣму при(с)лухаючими... (1571, 140); ... и(ж) я ... прода(л) єсми на ѡгоро(д) поля ншо(г)[о] по(с)по(ли)то(г)[о], которое тепѣ(р) держа(л) Хлу(с), еще мнѣ з брато(м) мои(м) нѣро(з)дѣ(л)ного, лежачого проти(в) двора пна Рокгу(л)ского Ма(р)ко(в)ского, с части своеѣ вла(ст)ное, поча(в)ши ѡ(т) дороги, которая **идѣ(т)** ѡ(т) Пя(с)кова в село а(ж) до Ста(в)раза(н), ѡ(т) ѡгорода по(д)дано(г)[о] моего того (ж) Хлуса до ко(п)цовъ, которы(х) усыпа(л) єсми ѡ(т) поля, минувши дво(р) пна Рокгу(л)ско(г)[о]... (1577, 198).

В аналізованих документах засвідчуються такі ж флексії теперішнього часу і майбутнього простого, як і в інших пам'ятках офіційно-ділового стилю староукраїнської мови зазначеного періоду.

Форма І особи однини тематичних дієслів фіксується з такими закінченнями: **запи(с)ую** (1577, 19), ѡ(т)**писую** (1571, 104), **чиню** (140), **даю**, **дарую**, **записую** (1571, 140); **при(и)ду** (1569, 46), **заплачу** (54), **зы(и)ду** (1577, 182). Проте зрідка трапляються форми із закінченнями атематичних дієслів, наприклад: **прирека(м)** (1567, 39), **(в)лива(м)** (1569, 74), **вы(з)нава(м)** (1571, 116), **заховывамъ** (144) та ін.

Атематичне дієслово **быти**, що часто виступає у ролі допоміжного в складі перфекта, має флексію **-ми**. В акті № 102 від 12 жовтня поряд з **єсми** наведено форму з флексією **-мы**: **єсми** дала, просила **єсмы** (1571, 145).

Дієслово **дати** у формі теперішнього часу має форму **даю**, у формі майбутнього часу фіксується дериват **ѡ(т)да(м)**, **ѡ(т)дамъ** (1569, 54).

Дієслово **имати** переважно виступає у формі **маю**, але зрідка фіксується у формі **ма(м)**. Такі форми, поряд із формою **маю**, вживаються у двох актах, написаних від імені Оникія Богдановича Ставецького 1564 року: А та(к) я, ... яко те(ж) з осо(б)ливо(и) ласки а милости своеѣ ма(л)же(н)ско(и), которую ку нѣ(и) **ма(м)**, даю, да(р)ую и си(м) листо(м) мои(м) записую ма(л)жо(н)це мое(и) мило(и) пнѣ(и) Га(н)нѣ ... на то(и) ча(сти) мое(и) которую ѡ(т) брати своеѣ ув о(т)дѣле **маю**... (1579, 25).

Форми ІІ особи представлені поодинокими прикладами, напр.: **нѣ хочѣшь** (1570, 94).

Дієслово **быти** у складі перфекта має форму **єси** (1577, 23).

У ІІІ особі однини засвідчені форми: **хочѣ(т)** (1569, 59), **наложи(т)** (1569, 80), **дѣ(р)жить** (1571, 105), **маѣть** (1570, 107), **належить** (1570, 114); **похочѣ(т)** (1569, 36), **роскаже(т)** (54), **нѣ по(и)дѣ(т)** (58). Зрідка трапляються випадки вживання форм ІІІ особи без флексії **-ть**: **до(и)дѣ** (1577, 201).

В одному документі можуть уживатися форми ІІІ особи однини з флексією **-ть** і без неї: **будѣ(т)**, **будѣ** (1577, 198–199).

Атематичне дієслово **дати** має форми **дасть** (1569, 48), **да(ст)** (1577, 18).

Дієслово **бути** в аналізованих текстах представлене формами **єсть** (39), **єст** (45), **є(ст)** (1571, 121).

У I особі множини фіксуються форми із закінченнями **-мь**, **-мо**: **подаємь**, **вливаємь** (109), **подаємо** (110), **бєрємо** (110), **бєрє(мь)** (1577, 204), **вы(з)наває(м)** (1570, 108), **квитуємо** (1570, 109); **маємо** (1577, 22), **маємь** (109), **нє має(м)** (1570, 113); **заплатимо** (1570, 108), **станє(м)** (1577, 188), **продамо** (1577, 192). Зрідка трапляється флексія **-мы**: **здавамы** и **складамы** (1571, 129).

В одному документі можуть бути представлені форми з різними закінченнями, пор.: ... **сознаваємо** и **я(в)но чинимо** доброво(л)нє си(м) ншимь **вы(з)наны(м)** ли(с)то(м)... (1577, 199); и маючи **мы во все(м) w(т) нє(г)[о] досы(т), си(м) тепєрє(ш)ни(м) листо(м) нши(м) пна Григо(р)я Кисєля в то(м) упє(в)няє(м) и wписує(м)...** (200).

У формі II особи множини фіксуються поодинокі приклади, наприклад: **маєтє**, допоміжне дієслово **бути** у складі перфекта - **єстє** (1571, 220).

Форма III особи множини має такі закінчення: **сплываю(т)** (1571, 142), **приход#(т)** (1571, 142), **походя(т)** (1577, 205), **мають** (51), **маю(т)** (1570, 73), **нє маю(т)** (1569, 79), **могу(т)** (52), **су(т)** (1577, 200); **похот#(т)** (1567, 22), **похочу(т)** (1577, 185), **заплатя(т)** (1570, 91), **доросту(т)** (1570, 99), **даду(т)** (1570, 91).

У формі III особи однини і множини дієслово **бути (быти)** виступає самотійно або дієсловом-зв'язкою у складеному іменному присудку: Которо(и) части, **моє(и) w(т) кнегини ма(т)ки выделєны(и) рєєстрь мєновите зосо(б)на рє(ч) ка(ж)дую по(д) печатю моєю и по(д) печа(т)ми при#телє(и) нши(х) яко кнегини ма(т)цє моє(и), та(к) тє(ж) и мнє є(ст) даны(и)** (1570, 112); ... **умысли(л) єсми є(и) то мл(ст)ю моєю на(го)роди(ти), прото вси рєчи мои рухомые, золото, сєрєбро, пє(р)ла, шаты, цы(н), мѣдь, гроши готовые и на до(л)зє(х) и к тому, што нерухомыми рє(ч)ми быває(т) называно, то єсть кони, бы(д)ло, и што-ко(л)вєкь є(ст) в дому моє(м) w(т) мала до велика ...** (1577, 197–198); **А при то(м) бы(ли) и того су(т) добре сведоми лю(ди) за(ц)ные, зємянє єго к(р) м(л) пновє а приятели мои ...** (1577, 200–201).

Крім простих форм майбутнього часу доконаного виду, у пам'ятці вживаються складені форми майбутнього часу. Найбільше зафіксовано аналітичних форм майбутнього часу недоконаного виду з допоміжним дієсловом **бути (быти)**: **та(к) жє на третє(и) ча(сти) в то(и) жє сумє w(с)мьдєс#(т) ко(п) грошє(и) лито(в)ски(х) дє(р)жа(ти) и вжива(ти) до ты(х) часо(в), поко(л) тую w(с)мьдєс#(т) ко(п) дѣти нши, которые, є(ст)ли бо(г) да(ст), з нєю мѣти буду...** (1577, 18).

У грамотах зафіксовано понад 50 форм з дієсловом **буду**. Найбільше засвідчено форм з дієсловами **мєти**, **дєржати**, напр.: **Што с# дотычє(т) стада свєрєпьєго, которє wна за собою в до(м) мо(и) принє(с)ла, двѣ свєрипє а кон#, то wна яко вла(ст)но(ст) свою к рука(м) свои(м) будє(т) мєти...** (1577,

19); Коню(х) и присе(л)ко(в) выше(и) помененыхъ з моцы пана Ивана Гаплича брати або в того, хто то w(т) него **де(р)жати буде(т)** (1569, 56).

Переважно такі форми позначають дію, яка буде відбуватися після моменту мовлення, напр.: А и(ж) чсу тепере(ш)него бгъ сотворите(л) з во(ли) и презре(н)я своего свто(г)[о] мене хворобою до(т)кну(ти) рачи(л) <.> в которо(и) w(н) яко всемогучи(и) пнъ ведае(т), што **ся** со (м)ною **деяти буде(т)** (1569, 79). Менше зафіксовано прикладів, у яких ідеться про дію, яка відбувається зараз і буде відбуватися після моменту мовлення: А та(к) # тую ча(ст) име(н)#, котора# на пна Га(в)рила приходила з вынала(з)ку при#те(л)ского, которы(и) то(г)[о] дознали и застановили... з ловы ры(б)ными и (з)вери(н)ними и зо вси(м) на все, *лшто-ко(л)векъ к то(и) части ю(х)но(в)ско(и) належи(т)* и **належати буде(т)**... (1570, 102).

В окремих випадках форми позначають майбутню дію, яка почне відбуватися через певний проміжок часу (таке значення впливає з контексту): ани жадны(х) шко(д), которые бы ся мне або по(д)данънымъ мои(м) ку кривде видело, на па(н)у Ивану Гапличу, ани на то(м), хто то w(д) него **де(р)жати буде(т), по(и)скивати не маю** (1569, 55).

Здебільшого аналітичні форми з дієсловом **буду** позначали таку майбутню дію, реалізація якої не має часових обмежень: И хотя бы яки(и) записы на тую ча(ст) стороны моее або в ко(г)[о] ино(г)[о] показа(ти) ме(ли), таковые записы в ко(ж)дого права при(и)мованы бы(ти) и жа(д)ное моцы **мѣти не буду(т)** и не маю(т) *вечными и непорушными часы* (1570, 102–103).

Фіксуються приклади з аналітичними формами, які позначають таку майбутню дію, яка буде відбуватися за відомих мовцеві обставин, хоча час реалізації дії точно не визначений: ... збо(ж)#, которое на то(т) ча(с), кгда не мелят млыны нши, **буду(т)** до иных(х) млыно(в) **дава(т)** (1571, 154); Которы(и) запи(с) с кни(г) кгро(д)ски(х) до зе(м)ски(х) кни(г) на пе(р)вшы(х) роко(х) судовы(х), которые по семь теперешне(м) часе пе(р)вшые у Володиме(ри) **судити буду(т)**... (1569, 42).

Може бути відомо, до якого моменту буде відбуватися можлива дія: Мае(т) ма(л)жо(н)ка моя пни Га(н)на тые две части с части моее в Бутетичо(х)... **мети** и привлацати яко во вла(ст)ности свое(и), якъ сама налепе(и) **хотети буде(т)** а(ж) *до зупо(л)ны(х) лет(т) дете(и) мои(х)* (1570, 99).

В аналізованих грамотах виявлено лише 1 випадок вживання **иму + інфінітив** у акті (продажному запису) 1567 року: А я вже самъ, Ра(д)ко, и жона, и дети, потомки и бли(з)кие нши в тую часть ув Оране(х) ничимъ всту(по)вати с# и ничего к тому **мети не мемь** и w томъ ве(ч)ное мо(л)ча(н)е мети и того по(д) ними по(и)скивати не маемъ, и того с# **вырекаемъ ве(ч)не** (1567, 39). Хоча допоміжне дієслово стоїть у постпозиції щодо інфінітива, наявність заперечної частки не вказує на збереження ним лексичного значення. Форма засвідчена у грамоті, написаній мешканцем Володимирського повіту.

Сполуки **маю** + інфінітив, які могли позначати дію майбутньої реалізації, але не виступали формою майбутнього часу, вживаються дуже часто (у більшості текстів), наприклад: **Має(т)** вна, ма(л)жо(н)ка моя пни влена... по животн моє(м), ...третьюю часть всего име(н)я моє(г)[о] Хобо(л)то(в)ского з дворо(м), лю(д)ми, ...**де(р)жати** и **(в)живати**... (38).

У грамотах уживаються також інфінітивні сполуки з дієсловом **хотѣти**, які виступають з модальним значенням: **Має(т)** его мл(с)ть па(н) Кграє(в)ски(и) с пото(м)ками своїми або кому бы то право **спусти(ти) не хоче(т)** того име(н)я вживати зо (в)сими пожитками (1570, 104).

У грамотах фіксуються форми передмайбутнього часу. Такі форми зрідка трапляються й у інших писемних пам'ятках XVI–XVIII ст., переважно у канцелярських штампах, пор.: **В** которые заруки, где бы–(м) се дала припозвати перє(д) ур#(д), которому тоє **будє(т) належало**, // тогды наперє(д) пови(н)на буду тыє заруки выше(и) поменены(и) заплатити (ВГ, 1570, 111); **Я**, Ба(р)то(ш) Ви(т)ви(н)ски(и), // чиню явно ты(м) мои(м) листо(м) нинешни(м) и на пото(м) будучи(м), кому тоє ведати **будє(т) належало**... (1571, 151) – ...кому то ведати **будеть належало** (АЮЗР, I, 1580, 139); кождому, кому того ведати **будеть належало** (1590, 262) та ін.

Засвідчені в різних текстах форми **буду** з дієприкметником на -ль вживаються у значенні “чистого” майбутнього, напр.: **А** естли бы на то(т) ча(с) помененыє панове **Матеє(в)ские** тоє заплаты кнзю Ку(р)пському не вчинили, тогды кн#(з) Ку(р)пський **має(т)** во (и)ме(н)є пановь **Матеє(в)скихъ**, в которое **будє(т) хоте(л)** ув#затис#, во вси(х) ты(х) пенєз#(х), ...и **має(т)** то **де(р)жати** до зупо(л)ное заплаты тоє сумы... (ВГ, 1571, 106).

У складі аналізованих форм майбутнього часу переважають дієприкметники, утворені від інфінітивів недоконаного виду, лише в окремих випадках ще трапляються форми доконаного виду.

На думку І.М. Керницького, у XVI ст. такі форми “не виражають уже попередньої дії, відносно до дії, вираженої в головному реченні” [4, 230]. Пізніше ці форми з дієприкметником доконаного виду зовсім виходять з ужитку. Цьому сприяло те, що зазначена форма “стала втрачати своє колишнє видове значення, зливаючись з іншими аналітичними формами майбутнього часу” [2, 328]. Форми ж із дієприкметником недоконаного виду збереглися в окремих говорах і продовжують функціонувати поряд із формами **буду** + **інфінітив** (буду носиў / буду носити).

Форми типу **буду ходиў** функціонують у північних та південно-західних діалектах. Уживаються вони, зокрема, у волинсько-поліських (АУМ, I, к. № 263), волинсько-подільських говірках (АУМ, II, к. № 244).

Отже, часові форми дієслова, представлені в актовій мові XVI ст., засвідчують один з етапів розвитку системи часових форм української мови. Незважаючи на те, що писарі урядових канцелярій орієнтувалися на традиційні зразки ділових документів, до пам'яток потрапляли елементи

живої мови, поширені на певній території, що дає змогу зробити певні висновки стосовно вживання певних граматичних форм. Наявні у пам'ятці часові форми дозволяють стверджувати, що форми теперішнього, майбутнього простого, майбутнього складеного (*буду робити*), минулого (*робили*), давноминулого часів продовжують уживатися в староукраїнській мові і відбивають подальші зміни у системі часових форм дієслова. Деякі форми українська літературна мова не зберегла, проте вони й досі функціонують у говорах української мови.

Література:

1. Бевзенко С.П. З історії форм минулого часу в українській мові // Питання історичного розвитку української мови. Тези. – Харків: ХДУ, 1959. – С. 32–35.
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). – Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1960. – 416 с.
3. Єрмоленко С.С. Граматикалізація, аналітизм та вторинний синтез у розвитку слов'янської словозміни // Історична типологія слов'янських мов / НАН України Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні / С.С. Єрмоленко, О.С. Мельничук, О.Б. Ткаченко, [та ін.]; за ред. О.Б. Ткаченка. – Ч. 2. – К.: Довіра, 2008. – С.141–185.
4. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст. – К.: Наук. думка, 1967. – 286 с.
5. Півторак Г.П. Українсько-білоруські мовні контакти // Українська мова. Енциклопедія / Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 681–682.
6. Русанівський В.М. Вступ // Історія української мови. Фонетика / Редкол. В.В. Німчук, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 7–62.
7. Русанівський В.М. Історія української мови: Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова, В.В.Німчук, В.М.Русанівський, С.П.Самійленко. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 235–341.

АЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. – К.: Университетская тип., 1859. – Т. 1, ч. 1 ; К., 1876. – Т. 1, ч. VI.

АУМ – Атлас української мови: В 3-х т. / Т.В. Назарова, І.Г. Матвіяс, І.О. Варченко та ін. – К.: Наук. думка, 1984–2001. – Т. 1–3.

ВГ – Волинські грамоти XVI ст. / Упорядники В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995.– 245 с.

The article deals with verbal tense forms (past, pluperfect, present and future verbs forms) in manuscript XVI c. “Volynian Chartes of the XVI-th Century”.

Key words: verb, the perfekt, the past tense, the pluperfekt tense, the present tense, the future tense.